

הרב אוריאל בנר

שימוש בחפץ שנקנה ואפשר לבטל העסקה

הקדמה

יום לפני חתונתו פלוני קנה טבעת כדי לקדש בה את אשתו. האם הוא יכול לקדש בה? לפי תקנות הצרכן התשע"א 2010 ע"פ סעיף 22 לתוספת (תקנה 2), על תכשיט שנקנה ב-3,000 שקלים ומעלה חל סעיף 2 (7) לתקנות, ועל פיהם אפשר להחזיר את התכשיט יומיים (שאינם ימי מנוחה) מיום הרכישה. אמנם שם בסעיף 2 נאמר שהתנאי להחזרת הטובין הוא שלא נעשה שימוש בהם, אך נראה שמעשה קידושין בטבעת אינו נחשב שימוש לעניין חוק זה. לכן, מתעוררת שאלה כפולה:

1. האם זכות ההחזרה פוגעת בבעלותו של הבעל ומונעת ממנו לקדש בטבעת זו?
2. האם שימוש בטבעת זו אסור באיסור ריבית?

בטבעת זו, אך 'לשופרא דמילתא' יאמר בפיו שהוא מוחל על זכות ההחזרה. כאן נעסוק בשאלה השנייה, שנוגעת מן הסתם, לא רק למקרה הנזכר אלא גם למקרים דומים. שאלה זו התחדשה בזמן האחרון, והדיון בה מבוסס על דיון בשאלה דומה שנשאלה לפני שנים על הנוהג בכמה חנויות לאפשר לקונה ששילם וקיבל את החפץ שקנה להחזירו לאחר כמה ימים, אם החפץ לא ימצא חן בעיניו, וגם במקרה זה יש לדון אם מותר לקונה להשתמש בחפץ. נתחיל לדון במקרה זה, ולאחר מכן נשוב לדיון בשאלה דלעיל שהתחדשה בזמן האחרון.

א. תנאי שמאפשר החזרת מוצר גם לאחר שהשתמשו בו

ה'שלחן ערוך' (יו"ד סי' קעד סעי' א) פסק על פי הגמרא (בבא מציעא סה ע"ב):
מכר שדה לחבירו ואמר לו: לכשיהיו לי מעות תחזיר לי קרקע, לא קנה וכל הפירות שאכל, רבית קצוצה הוא ומוציאין אותם בדיינים.

משמעות דברי הגמרא היא, שאין בעיה במכירה כזו כשלעצמה, אבל אסור להשתמש בפירות, כיוון שיש סיכוי שהשימוש ייחשב ריבית אם המוכר יחליט לבטל את העסקה, והקונה יקבל את כספו בחזרה. ולפי מקור זה נראה שיש בעיה במקרה השני שהוזכר לעיל. אך יש לשאול: במשנה מדובר על אפשרות החזרה של המוכר, אך האם גם הקונה יכול לבטל את העסקה בניגוד לדעת המוכר? מצד אחד, האפשרות לביטול המכירה

מצביעה לכאורה שאין זו מכירה. מצד שני, יש מקום לומר שאם האפשרות נשארת רק ביד המוכר, אין לקונה קניין גמור בחפץ. לעומת זאת, אם המוכר אינו יכול לחזור בו, ואילו הקונה כן יכול, יש לומר שיש לו קניין גמור והווי מכירה. בשו"ת 'מנחת אלעזר'¹ דן בסברא זו להקל ודחה אותה, אך בספר 'בית-אל'² נקט להקל. לעומת זאת, ב'שלחן ערוך הרב' (הל' ריבית סעי' נה) כתב כך:

וכן אם הלוקח מתנה שאם ירצה להחזיר לו מקחו לאחר זמן יחזיר לו מעותיו אין זה מכר גמור ואסור ללוקח ליהנות במקחו משום רבית.

וכן נקטו לאסור פוסקי זמננו. בספר 'חוט השני'³ הרב ניסים קרליץ אוסר שימוש בחפץ, אם לא יקוים אחד מן הפתרונות האלה:

א. הקונה יתנה שחלק מן התשלום מהווה דמי שכירות על ההשתמשות בחפץ, ואותו לא יקבל בחזרה גם בביטול העסקה.

ב. הקונה לא יתחיל לשלם עד סוף הזמן שבו הוא יכול לחזור בו, כלומר, שהתשלום יתבצע בִּשְׁק דחוי או בכרטיס אשראי שהפירעון שלו יהיה לאחר הזמן שבו מסתיימת אפשרות החזרה. הרב צבי בן יעקב כתב פתרון נוסף (שם):

העצה... על ויתור זכות החזרה (שהזכרה לעיל בנוגע לשאלת הקידושין), נכונה אף בזה או שיאמר שמוותר על זכות החזרה, אבל לא על זכות ההחלפה לחפץ אחר, דלענין הריבית מהני, ואינה המתנת מעות כלל, כיון שלא מבטל המכר.

הרב משה שטרנבוך⁴ מחלק בין שני מצבים. במצב הראשון המוכר מתכוון שיוכל להשתמש במעות (או לכל הפחות יכולת זו כלולה בכוונתו), וגם הקונה מקדים לשלם את המעות רק משום שנהנה להשתמש בחפץ. במצב זה יש איסור ריבית מן התורה, כיוון שהתנה כך בשעת נתינת הכסף, ודינה כהלוואה. לעומת זאת, יש מצב אחר, ובו המוכר מתכוון ל'עודד' את הקונה לקנות את החפץ, והוא מעריך שבדרך כלל הוא לא יחזיר אותו, כיוון שהתחיל להשתמש בו. במצב זה אין איסור, כיוון שהמוכר לא נותן את זכות השימוש וההחזרה בגלל המעות שקיבל להשתמש בהם. הרב שטרנבוך מסכם: 'אי אפשר להקל בדבר רק אחרי שחכם יברר היטב שאין לו בחנותו שום מוצר וחפץ שבו המצב הוא כאופן הראשון'. כאשר לא התברר שאין בעיה, המוכר צריך לכתוב 'היתר עיסקא' כללי ולתלותו במקום בולט.

בעל שו"ת 'להורות נתן'⁵ דן בסברת הרב שטרנבוך לחלק בין המצבים ולהתיר כאשר מטרת המוכר אינה להמתין לקבלת המעות, ומסקנתו לאסור בכל מצב. הוא מביא ראיה מדברי הסמ"ע⁶, שכתב שבמצב שהמקח בטל בגלל מום, הדמים נחשבים מלווה והפירות

1. שו"ת מנחת אלעזר, סי' מד.
2. בית-אל, בתוך אסיפת זקנים חדר כט.
3. חוט השני, הל' ריבית עמ' קז.
4. הרב משה שטרנבוך, קיצור דיני ריבית המצויים עמ' לח.
5. שו"ת להורות נתן, ח"ו סי' עא.
6. סמ"ע, סי' רלב ס"ק לג.

שאכל הם ריבית, 'ואף דלא נחית אדעתא דהלואה, מ"מ כל שבטל המקח למפרע הוי הלואה'. עיון בדברי הסמ"ע מלמד שהבנת בעל שו"ת 'להורות נתן' אינה מפורשת בו, ואדרבה, הוא דוחה את דעת ה'לבוש' שפירש את חובת החזרת הפירות מדין ריבית,⁷ אך מכלל דבריו לא נראה שיש בעיה בהגדרת המצב בתור ריבית בגלל השיקול הנ"ל, שבוחן את מטרת המוכר. חיזוק להבנה זו אפשר למצוא גם בדברי ה'מחנה אפרים' (הל' זכיה ומתנה סי' לו):

קטן פחות מבן עשרים שמכר קרקע דקי"ל דהמכר בטל ומחזיר כל הפירות שאכל אם מת הלוקח קודם שהוציאו מתחת ידו אם מוציאין הפירות מיד היורשים, דלפי מ"ש הרב בעל התרומות בשער מ"ז דמשום לתא דרבית הוא דצריך להחזיר הפירות וכ"כ הרב המגיד בפט"ז מהלכות מכירה.

ב. החזרה בעקבות החוק

בהמשך לדיון זה, נרצה לדון במקרה שפתחנו בו, בזכות החזרת החפץ על פי החוק: האם החזרה זו דומה להחזרה על פי התניה? בשו"ת הרשב"א⁸ פסק שאם 'בני כת החברים' התנו ביניהם שהמוכר יוכל לחזור, אסור לאכול את הפירות, גם אם לא אמרו מפורש בזמן העסקה שהיא על דעת תנאי זה. על פי דבריו כתב הרמ"א (יו"ד סי' קעד סעי' א):

ואפילו לא התנה כך, אלא שהמנהג כן בעיר שכל מי שקונה צריך להחזיר כשיהיו למוכר מעות, דכל המוכר אדעתא דמנהגא מוכר ואסור ללוקח לאכול הפירות.

ב'ברית יהודה'⁹ מעיר שהרמ"א שינה את לשון הרשב"א וכתב 'שהמנהג כן בעיר, ומשמע שגם על דעת מנהג העיר הווי ריבית קצוצה ולא רק התניה מפורשת. בספר 'תורת ריבית'¹⁰ נפסק ש'מנהג המקום או חוקי המקום' מספיקים לאסור, ולעומתו נכתב בספר 'ברית יהודה': 'מנהג המדינה או הסכמת בני חבורה'. וצריך בירור אם מנהג זה כולל את החוק הנ"ל. כאמור, הדברים מובאים בהגהת הרמ"א ולא ב'שלחן ערוך', אך הם הובאו ב'ברית יוסף' בלא הסתייגות, ויש מקום להניח שגם מרן מודה להם. לפי זה יש להקפיד שלא להשתמש בטבעת זו אלא אם כן פתרו את בעיית הריבית באחת מן הדרכים שהוזכרו לעיל. הרב צבי בן יעקב כתב שיש כאן צדדים להקל:

לענ"ד יש להוסיף ולדון, כיון שלמעשה רובא דרובא אינם מחזירים, ואם מחזירים, לוקחים חפץ אחר בתמורה, ממילא כשהוא קונה, הגם שקיימת אפשרות כזו, אינו דומה למנהג העיר, ששם נהגו להחזיר. מיעוט כזה קטן אצלנו, לא יחשב כמנהג שעל דעת כן קנה. אלא יש באויר זכות חזרה. אבל בפועל, כשאני קונה, אין דעתי להחזיר, אא"כ ימצא מום, ואז אבקש להחליף לאחר.

והוא הוסיף:

7. הערת הרב צבי בן יעקב.
8. שו"ת הרשב"א, ח"ג סי' תלה; מובא בב"י יו"ד קע"ד.
9. ברית יהודה, פרק כח הערה כג.
10. תורת ריבית, סי' יא סעי' כא.

אם קונה מוצר אחר, או מקבל כסף מפני שלא מצא מוצר שרצה, ובכה"ג לא הוי מלכתחילה הלואה, שהתכוין באמת לקנות אצל המוכר גם אם ימצא מום, או שיחליף לאחר, רק אם לא ימצא, יבקש המעות. ואדם נורמטיבי קונה ע"ד כן.

ג. הלואה לטובת המלווה

יש צד נוסף להקל בעניין, והוא עולה לכאורה מדברי הרמ"א (חו"מ סי' קסו סעי' ג): מי שאינו צריך ללות מעות רק לטובת המלווה אומר לו בנה לך חורבה זו וכל מה שתוציא על זה עלי לשלם לך וכל זמן שאיני משלם לך דור בה בחנם, מותר הואיל ואין כאן הלואה, רק עשה לטובת המלווה.

בספר 'נשך כסף'¹¹ כתב בנוגע לתנאי המתיר להחזיר את החפץ, שהיה מקום להתיר במקרה כזה, מכיון שהמלווה מעוניין בהלוואה, והלווה (חברת הסחר) אינו רוצה הלואה אלא מכר, ומקרה כזה דומה לדברי הרמ"א וממילא מותר, והוא סיים: 'מ"מ ראוי להחמיר'. עם זאת, יש להעיר שדיוק בלשון הרמ"א מראה שעל אף שבמקור הדברים, (בעל 'התרומות' המובא בבית יוסף), משמע שההיתר בנוי על ההנחה שה'הלואה' נעשית לטובת המלווה. הרמ"א לעומת זאת הדגיש שהתירו עוסק במקרה שבו לא הייתה הלואה, כיוון שהלווה אמר לו לבנות ולא קיבל ממנו את הכסף, ולא הסתפק בעובדה שהמטרה היא לטובת המלווה. ולכן, כיוון שבענייננו מדובר בכסף שניתן לידיו, אין מדובר במצב דומה ויש מקום לאוסרו.

ד. הגבלת ההחזרה בזמן

הוזכר לעיל שלפי החוק, וכן מנהגן של חנויות מסוימות, אפשר להחזיר מוצר שנקנה לזמן קצוב. האם יש באפשרות זו צד נוסף לפתור את בעיית הריבית? לדעת 'שלחן ערוך הרב' הנ"ל, הדבר אינו משנה את הדין, וזו הדעה הרווחת בפוסקים, וכן נכתב בשו"ת 'בית אפרים' (יו"ד סי' מב) ובשו"ת 'חקרי לב' (יו"ד סי' יח); לעומת זאת, ה'מחנה אפרים' (הל' ריבית סי' יג) מקל בזה.

ה. האם מדובר בריבית דאורייתא?

לפי ההנחה שיש כאן בעיית ריבית, יש לדון אם זהו איסור מן התורה. באופן פשוט, האיסור להשתמש בחפץ אינו איסור דאורייתא, שכן הקונה עדיין לא קיבל את מעותיו בחזרה,¹² אך לאחר שהשתמש, נשאלת השאלה אם קבלת הכסף בחזרה אסורה מן התורה וחייבים להחזירה או שהיא אסורה מדרבנן, ורק אם רוצים לצאת ידי שמים - חייבים להחזיר. ונשאלת השאלה: מה דינו של אדם שהשתמש בחפץ שקנה בחנות

11. נשך כסף לרב אלחנן פרץ, תשנ"ז עמ' נג.

12. לקט הלכה, הרב יאקאב.

שמאפשרים בה להחזיר מוצרים - או לפי החוק שהזכרנו לעיל - והוא קיבל אחר כך את כספו: האם השימוש במוצר נחשב ריבית קצוצה או לא? כנזכר לעיל, מרן (שו"ע, יו"ד סי' קעד סעי' א) כתב שכן, והט"ז (שם, ס"ק א) הפנה לדברים שכתב (סי' קע ס"ב), ולפיהם נחלקו ראשונים אם צד אחד בריבית אסור מן התורה. בשו"ת הרשב"א (ח"ב סי' קעד) משמע שמדובר בריבית דרבנן:

ועל ענין המס, אפשר שאפילו פרעו הוא, אינו אלא אבק רבית. לפי שלא היה היתום חייב כלום למס, באותה שעה שחייב עצמו יעקב בפרעון המס. ולא עוד, אלא שאפשר שלא יבקש המלך מס כל אותן השני'. אף על פי שהמלך עשוי לבקש בכל שנה, כיון שאפשר כן, הוה ליה: צד א' בריבית אסור. וכבר כתבתי למעלה: כי לדעת ה"ר אלפסי ז"ל, כל אבק רבית אין מנכין אותו מן החוב. דכל סלוקי בלא זוזי, אפוקי מיניה הוא.

למעשה, כתב בעל 'תורת ריבית'¹³ שיש להחמיר במקרה כזה, וכן כתב בעל 'מלוה ה"ר'¹⁴ שלהלכה יש לחוש לדעת הסוברים שהאיסור הוא מן התורה. הש"ך (שם, ס"ק א) מעיר שקביעת השלחן ערוך' שמדובר בריבית קצוצה, שנויה במחלוקת, אך לא בגלל שמדובר כאן בצד אחד בריבית' אלא כיון שיש מקום להשוות דין זה למשכנתא, שאף אם לא מנכים את הסכום שאכל המלווה מן ההלוואה, הריבית שבה נחשבת לדעת הרמ"א איסור דרבנן בלבד. וזו לשונו: 'לדעת האומרים דמשכנתא בלא נכייטא הוי אבק ריבית לעיל סימן קעב ה"ה הכא' ובסימן קסד סעי' ד נראה שהרמ"א מקל בזה. אם כן, לאלו שהולכים בשיטתו יש מקום להקל ולקבוע שהאיסור מדרבנן. כך משמע גם מדברי הסמ"ע (חו"מ סי' רלב ס"ק לג):

...אייירו בלכתחילה, לא יאכלם או יקח ממנו דמים, דנראה כנוטל אבק ריבית, אבל לא הצריכוהו להחזיר בשכבר נטלו, וכל שכן אם כבר אכל הפירות כמו כאן. עם זאת, יש לזכור שכדי לצאת ידי שמים, יש להחזיר גם בריבית דרבנן, גם אם אין זו חובה כמו בריבית דאורייתא. והנה, השלחן ערוך' (סי' קס סעי' ה) פסק: אפילו אם אמר ליה בשעת לקיחת הרבית: אני נותנו לך במתנה, אסור לקבלו ממנו. אבל אם לקח ממנו רבית וצריך להחזירו לו, מועלת מחילה לפטרו, כמו בכל גזל.

וכתב כתב ה'פתחי תשובה' (שם ס"ק ו) בשם שו"ת 'שאלת יעב"ץ' (ח"א סי' קמז) שדווקא מחילה מפורשת מועילה ולא שתיקה, שכן אפשר לפרש אותה בתור צעד מחושב לקראת תביעה בעיתוי אחר. לפי זה, אם ננקוט שאכן מדובר כאן בריבית, אין לקבל את הכסף המלא מן המוכר בביטול העסקה, אך אם קיבל - יוכל לבקש מן המוכר שימחל לו, ולא יצטרך להחזיר את שווי השימוש בחפץ, גם אם מדובר בריבית דאורייתא.

13. תורת ריבית, פ"ב הערה מג.

14. מלוה ה', ח"ב פרק י, עמ' טו, הערה 26.

סיכום

אם יש אפשרות להחזיר מוצר על פי תנאי החנות, יש לנקוט באחת הדרכים שהוזכרו לעיל, כדי להימנע מאיסור ריבית. במקרה של אפשרות החזרת טבעת וכדומה, יש צדדים נוספים להקל, אם כי אפשר בקלות לפתור את הבעיה בדרכים הנ"ל. אם כבר נעשה שימוש בחפץ, לא יקבל את מלוא התשלום בחזרה מן המוכר, ואם כבר קיבל, יוכל להחזירו או לבקש מן המוכר שימחל לו, כדי לפתור את הבעיה, גם אם נניח שמדובר באיסור ריבית מן התורה.

